

Pravopisné systémy v dějinách češtiny

(Pravopisné systémy staroslověnštiny:

1. první (?) slovanská pravopisná soustava **hlaholice** (?); vytvořena 863 Konstantinem Filozofem; původní hlaholice zřejmě 38 grafémů; patrně inspirována řeckou minuskulní abecedou (24 znaků), řada grafémů je však originálních, některým z nich snad sloužily jako předobraz symboly orientálních písem;
2. **cyrilice**, vznikla patrně koncem 9. století v Bulharské říši cara Symeona (předpokládánymi autory jsou Kliment Ochridský nebo Konstantin Přeslavský); cyrilice je mnohem více než hlaholice bližší (majuskulní) řecké abecedě.

Konec soustavného užívání staroslověnštiny 1097 v přemyslovském státě jako jazyka písemnictví (jsou však doloženy ojedinělé stopy, např. cyrilicí psaný Levínský nápis nebo Rajhradské glosy). Renesance hlaholice nastala za Karla IV., který přivedl do Emauzského kláštera (1346) chorvatské mnichy (tzv. glagoláše), kteří pro svou církevní slovanštinu používali hranatou hlaholici. Hlaholicí byl v prostředí Emauzského kláštera pořízen staročeský překlad Bible a Comestora.

I Primitivní (jednoduchý) pravopis – nedokonalý zápis českých slov latinkou; bez systému a ustrojení jsou zaznamenávány pračeské/staročeské fonémy latinskými písmeny

homutne chomútné (poplatek z koní)
Zazoa Sázava

Často jedno písmeno označuje několik fonémů, nebo naopak několik písmen označuje jeden foném. To je pochopitelně velká překážka správnému porozumění takových zápisů:

Cas může znamenat „Čaš, Kaz', Kas, Kaš, Čas“.

Tak byla např. napsána nejstarší doložená česká věta – přípis v zakládací listině litoměřické kapituly z poč. 13. století:

Transliterace

Pauel dal geft ploscouicih zemu Wlah dal geft dola/zemu bogu i fuiatemu ſcepanu ſe duema dušnicoma bogucea a ſedlatu

(přejato z Porák, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha 1979)

Transkripce

Pavel dal jest Ploškovicích zem' u, Vlach dal jest Dolás zem' u bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušnikoma, Bogučēja a Sedlatu.

II Spřežkový pravopis – specifické české fonémy, pro něž nemá latina zvláštní grafémy, se označují spřežkou, tzn. kombinací dvou, popř. tří (výjimečně čtyř) latinských písmen; první digrafy se objevují již v 11. století

[š] kombinace dvou s: *našše* [naše]

[ř] kombinace rs: *przichodis* [přichodíš]

Ostrovská píseň – Slovo do světa stvořenie (konec 13. století)

Transliterace

louo dozveta ztworene. vboſtui zhowano ieſ pro euino zreſſenie na zuet pozlano. Devcie dreue porozenie ieſ zveſtuoano. Zdauidoua pocolenie boſki wzchouano.

Transkripce

[S]lovo do světa stvoření
u božství schováno,
jež pro Evino shřešení
na svět posláno.

Dievcě dřeve porozenie
jest zvěstováno,
z Davidova pokolenie
božsky vzchováno.

II.1 Starší spřežkový pravopis – první třetina 14. století; kromě nejstarších dochovaných staročeských legend a částí Alexandreidy nebyl rozšířen, v ostatních písemnostech 1. poloviny 14. století se používá onen výše zmíněný neustálený a ne plně spřežkový způsob. Typickým znakem staršího spřežkového pravopisu je důsledné rozlišování ostrých a tupých sykavek:

[s] jako zz	[š] jako //
[z] jako z	[ž] jako s,
[c] jako cz	[č] jako chz
[j] jako g a y	[k] obvykle c, někdy k
[ř] jako rs	[v] jako w

Kvantita označována ojediněle: buď digraficky (obvykle indexově *wrabie^{e1}*), nebo diakritickým znaménkem (háčkem *tāyem*). Důsledné je označování slabikotvorných likvid s průvodním vokálem *yr, yl nepo//kwyrnyl, mylchziu*.

Zlomek legendy o Panně Marii, poč. 14. století, verše 39 – 43

Transliterace <i>Mezi tāyem² wezrsiēczi wzhoru</i> <i>Vzrsie w hruffczie hnyezdo wrabie^{e3}</i> <i>A hayczie gho zzedi wabie</i> <i>Wrabata ana krsichziece</i> <i>Wzdwihaǵiu zzie z hnyezda chtyēce.</i>	Transkripce <i>Mezi tiem vezřieci vzhóru,</i> <i>uzřě v hruščě hniezdo wrabie,</i> <i>a hájcě jho sedí, vábě</i> <i>wrabata, ana křičiece</i> <i>vzdvíhajú sě, z hniezda chtiece.</i>
--	--

(přejato z Cejnor, J. *Nejstarší veršované legendy*. Praha 1964)

II.2 Mladší spřežkový pravopis, ustálil se až na počátku 15. století; ne zcela důsledný a variabilní; byl poměrně hojně rozšířen, dokonce byl pravopisným systémem prvních tisků; zčásti byl přejat do polštiny.

V označování sykavek reflektoval asimilaci znělosti

[s] jako s,/	[š] jako //, ale také jako s,/
[z] jako z	[ž] jako zz, ale také jako z

¹ Indexové ^e je napsáno nad *e*.

² Ypsilon s háčkem, který značí měkkost – nedůsledné.

³ Indexové ^e je napsáno nad *e*.

[c] jako <i>cz</i> , ale také jako <i>c</i> [ř] jako <i>r/</i> , ale také jako <i>rs</i> nebo <i>rz</i>	[č] jako <i>czz</i>
[v] jako <i>w</i> [u-] na počátku slova se psalo jako <i>v-</i>	[j] buď <i>g</i> , nebo <i>y</i> [ě] jako <i>ye</i> , <i>ie</i>

Podobně jako ve starším spřežkovém pravopise se jen sporadicky označovala kvantita, a to pomocí spřežky: *fwee*, *comaar*.

Bible drážďanská L 6, 41 – 42 (poslední třetina 14. století)

Transliterace

Czemu widyſſ ſuk w uocie bratra ſwego, a brzewna, geſſto geſt w twem ocie, neſnabdyeſſ? A kterak muozeſſ rzeci bratru ſwemu: Bratrze, ponechay, ath wywrhu ſuk z tweho oka, a ſam w ſwem ocie brzewna newidyſſ? Licomiernycze!

(přejato z Kyas, V. *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká*, Praha 1981).

Transkripce

Čemu vidíš suk v uocě bratra svého, a břevna, ješto jest v tvém očě, nesnábdieš? A kterak muožeš řeci bratru svému: „Bratře, ponechaj, ať vyvrhu suk z tvého oka, a sám v svém očě břevna nevidíš? Licoměrníče!

III Diakritický pravopis kolem roku 1411 v anonymním traktátu *Orthographia bohemica* (*Pravopis český*), autorem patrně Jan Hus; pro označení staročeských fonémů, jež nemají odpovídající latinská písmena, se užívá příbuzného latinského písmena rozšířeného o rozlišovací (diakritické) znaménko. V traktátu byly uvedeny dva typy rozlišovacích znamének (tento způsob se ovšem příležitostně objevoval i dříve):

a) Znaménko pro označení měkkosti – punctus rotundus (**nábodeníčko krátké** – tento termín je ovšem pozdní, v traktátu se nevyskytuje), tj. tečka. Později se z něj v češtině vyvinul háček: *č*, *d'*, *ň* apod. Jediný případ, kdy tečka v diakritickém pravopise označuje tvrdou souhlásku je tvrdé [*l*], označované jako *ḷ*⁴.

b) Znaménko pro označení délky – gracilis virgula (**nábodeníčko dlouhé** – tento termín je ovšem pozdní, v traktátu se nevyskytuje), tj. čárka; užívala se pro označení kvantity.

Pravopis český, kolem roku 1411

Transliterace

Otče náš, genž gfi na nebeiech, pofviet ſie gmie tvé, přiď kráľowſtvie tvé, buď vuole tvá iako w nebi y w zemi. Chléb náš vezdajſi day nám dnes.

(přejato z Havránek – Hrabák – Daňhelka et al. 1964: 521)

Transkripce

Otče náš, jenž jsi na nebesiech, posvět' se jmě tvé, přiď' království tvé, buď' vuole tvá jako v nebi i v zemi. Chléb náš vezdajší daj nám dnes.

Ačkoli diakritický pravopis znamenal výrazný pokrok ve vývoji českého pravopisu, pravopis spřežkový hned nenahradil. Naopak **oba systémy existovaly vedle sebe**, ba se v řadě písarských dílen vzájemně proplétaly a užívaly hybridním způsobem:

⁴ Kvůli scházejícímu fontu zde zaznamenáno literou s čárkou, nikoli tečkou <ľ>.

Porok Koruny české (přejato z Porák 1979: 184)

Transliterace

Já, Koruna owdowielá Čzeſké zemie, oſiřelá. Obřicená giž žalofſti, Hanbú, ſſkodú y pakofſti, Rozmlúwat ě chci tedy ſ wámi.

Transkripce

*Já, Koruna ovdovělá
České země, osiřelá.
obřícená již žalostí,
hanbú, škodú i pakostí,
rozmlúvat ě chci tedy s vámi.*

Celé období 15. a 1. pol. 16. stol. se vyznačovalo vzájemným prolínáním pravopisu diakritického a spřežkového, který navíc dramatizovalo přejímání hláskových změn, jež se sice rychle prosazovaly v jazyce mluveném, ale do jazyka psaného pronikaly jen pozvolna. J. Porák (1983) např. vyčíslil, že slovo *odepřítí* mohlo být v 16. stol. zapsáno 20 způsoby:

odeprzieti odepržieti odepřieti odeprzijti odeprzjtí odepřjtí
odeprzijeti odepržijeti odepřijeti odeprziti odepržjtí odeprzjtj...

Tato pravopisná nejednotnost byla na závalu v éře knihtisku. Pokus o sjednocení pravopisného úzu češtiny doby střední vyšel z prostředí jednoty bratrské a byl publikován v první *Gramatice češtiny* roku 1533 v Náměšti nad Oslavou (proto zvané náměšťská mluvnice). V poněkud modifikované formě byl tento systém užít v *Bibli kralické*. Vyspělá jazyková úroveň tohoto biblického překladu, který se stal vzorem jazykové správnosti, způsobila, že se v tiskařském úzu začal šířit její pravopisný systém, zvaný moderní historickou bohemistikou **bratrský pravopis**. Tento pravopisný systém se užíval do 90. let 18 století.

IV Bratrský pravopis: zpočátku užíván v tiskárnách jednoty bratrské; první návrh publikován v *Gramatice češtiny* z roku 1533 v Náměšti nad Oslavou (autorem Orthographie Beneš Optát), rozšířen do 90. let 18. století. V poněkud modifikované formě byl tento systém užít v *Bibli kralické*. Pod jejím vlivem se masově rozšířil v tiskařském úzu (v pravopisném úzu písařském dál panovala dřívější nejednotnost).

Bratrský pravopis byl svou povahou kompromisní (hybridní) – obsahoval jak prvky pravopisu diakritického, např. označování kvantity vokálů pomocí čárky nebo měkkosti pomocí háčku (ž, č, d', ř apod.), tak také prvky pravopisu spřežkového, např. [š] se označovalo jako *ſſ*. Kromě toho se vyznačoval těmito grafémy: [ou] se psalo jako *au*, [j] se označovalo jako *g*, zřídka *y*, [v] jako *w*, náslovné [u-] jako *v-*, po *c*, *z*, *s* se psalo vždy tvrdé *y* / *ý*, dlouhé [i] se označovalo pomocí *j*, v tištěných památkách vysokého stylu se obvykle rozlišovalo *l* – *l̄*.

[ou] jako <i>au</i>	[j] se označovalo jako <i>g</i> , zřídka <i>y</i>
[v] jako <i>w</i>	[u-] jako <i>v-</i>
[i] jako <i>j</i>	

po *c*, *z*, *s* se psalo vždy tvrdé *y*/*ý*, ve vyšším stylu se obvykle rozlišovalo *l* – *l̄*.

Bible kralická, L 6, 41 – 42

Transliterace

Což pak widjš mrwu w oku bratra ſwého, a břewna, kteréž geſt w twém wlaſtním oku neznamenaš? Anebo kterak můžeš řjcy bratru ſwému: Bratře, nechať wywrhu z oka twého, ſám w oku ſwém břewna nevida? Pokrytče...

Transkripce

Což pak vidíš mrvu v oku bratra svého, a břevna, kteréž jest v tvém vlastním oku neznamenaš? Anebo kterak můžeš říci bratru svému: „Bratře, nechať vyvrhu z oka tvého, sám v oku svém břevna nevida? Pokrytče...

(přejato z Porák, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha 1979)

Bratrský pravopis se koncem 16. století postupně rozšířil v tiskařském úzu.

Tento pravopisný systém se vyznačuje – v porovnání s novočeským pravopisným systémem – **vyšší mírou variability**. Pro ni jsou charakteristické tyto projevy:

- 1/ některé fonémy anebo jejich kombinace mohou být zaznamenány více způsoby,
- 2/ dodržování některých pravidel není nutné, popř. v jistých oblastech dochází k neutralizaci pravidel (to se týká např. označování diakritiky u velkých písmen),
- 3/ dodržování některých pravidel kolísá v souvislosti se změnami fonologického systému (např. kolísání kvantity, distribuce *l-l* apod.).

Na dodržování pravidel má také vliv mentalita uživatelů „spisovného“ jazyka barokního období – **v dodržování pravidel je zřejmá jistá dobová benevolence a vyšší míra tolerance kolísání**.

Transliterace vs. transkripce

Transliterace – **převod psaného** systému z jednoho typu hláskového písma **do jiného**.

Obvykle platí zásada znak za znak. Tento přepis umožňuje jednoznačně identifikovat původní tvar a také zpětný přepis. Při transliteraci staročeských památek se doplňuje pro lepší pochopení textu novočeská interpunkce (srov. v tomto „hand outu“ transliterované ukázky citované z výborů ze staročeských památek nebo jejich edic).

Transkripce – **převod starého psaného** systému (textu) **do jeho předpokládané zvukové podoby**, a to obvykle prostřednictvím v písmu již existujících grafémů (tj. novočeského pravopisu, s výjimkou označení měkkosti *viz’u* „vidím“, *l’ud* „lid“ a dlouhého „jat“ pomocí digrafu *ie*: *viera* „víra“, *prosie* „prosí“).